

Радіоекологія

УДК 574.41.5:539.163

П. П. Надточій

д. с.-г. н.

Державний агроекологічний університет

О. О. Орлов

к. б. н.

Поліський філіал УкрНДІЛГА

ПЛУТОНІЙ І АМЕРИЦІЙ В НАВКОЛИШНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ (АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД)

Узагальнені дані науковців, які вивчали ядерно-фізичні і хімічні властивості плутонію та америцію, закономірності динаміки щільності забруднення ними території Європи в до- і післячорнобильський період, вертикальної міграції їх у різних ґрунтових відмінах, акумуляції рослинними та тваринними організмами. Висвітлено радіаційні ефекти, потенційну небезпеку актинідів для людини та умови безпечної її життєдіяльності на актиніднозабруднених територіях.

Постановка проблеми

Плутоній та америцій в останні декілька десятиріч, у зв'язку з їх антропогенним розповсюдженням у навколишньому середовищі і, перш за все, за рахунок випробування ядерної зброї у 50–60-х роках минулого століття, привертають увагу світової спільноти, особливо радіоекологів, радіобіологів, а також спеціалістів у галузі радіаційної медицини як фактор онкологічного ризику, що доведено численними експериментальними дослідженнями на різних видах тварин і клінічними спостереженнями на людях [5–7,10,17,19–21,47,60,63 та ін.]. З іншого боку виробництво плутонію дає, на відміну від обмеженості постачання енергетики органічним паливом, можливість необмеженого виробництва енергії для потреб народного господарства [3]. Так, уже в 2003 р. атомні електростанції України виробили 45,5 % від загальної кількості електроенергії держави [41]. Проте функціонування атомних електростанцій не виключає ймовірності забруднення навколишнього середовища трансурановими елементами, як це сталося внаслідок аварії на ЧАЕС. Отже, з актинідами пов'язані досить великі надії і, в той же час, не менші тривоги.

Радіаційна ситуація в Україні потребує системних радіоекологічних досліджень і узагальнення наявної радіоекологічної інформації, що є основою для розробки норм безпечної життєдіяльності людини на актиніднозабруднених територіях [14,35].

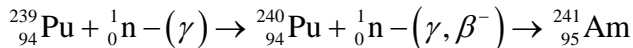
Завдання даної роботи полягало в узагальненні наявних літературних даних щодо ядерно-фізичних та хімічних властивостей плутонію та америцію, розповсюдження їх у навколишньому середовищі, міграції в системі „ґрунт–рослина”, акумуляції в організмі людини і тварин та їх радіаційних ефектів.

© П. П. Надточій, О. О. Орлов

Ядерно-фізичні та хімічні властивості

Зазначені хімічні елементи відносяться до актинідів. Стабільних їх ізотопів у природі не виявлено, звичайний зразок плутонію складається з декількох штучно створених радіоактивних. Всього їх нараховується 15 з числом маси від 232 до 246. [8,21,39]. У природі первинні аналоги плутонію не збереглися з часу синтезу елементів при утворенні нашої планети, а в мізерних кількостях у надрах землі існують лише ті ізотопи, що утворилися в процесі розпаду урану. Наприклад, ^{239}Pu весь час утворюється в мізерних кількостях в уранових рудах при самочинному поділі ^{238}U у процесі захвату нейтронів космічного випромінювання і нейтронів, що утворюються при спонтанному поділі атомів урану. Радіоактивні ізотопи плутонію у невеликих кількостях знайдені в Південній Африці [8].

Сусідом плутонію в періодичній таблиці Менделєєва є америцій. Вперше він був отриманий штучно в 1944 році в Металургійній лабораторії Чикагського університету Г. Сиборгом зі співробітниками. На сьогодні відомо 11 ізотопів америцію, масові числа яких варіюють від 237 до 247, а періоди напіврозпаду тривають від 0,37 години (^{247}Am) до $7,4 \cdot 10^3$ років (^{243}Am) [8,39]. Для радіоекологів найбільший інтерес представляє ^{241}Am . Одна із схем його отримання має наступний вигляд:

Відомо, що розпадаючись, ^{241}Am випромінює α -частинки та м'які малоенергетичні гамма-кванти, енергія яких не перевищує 60 кеВ.

Плутоній має різносторонні хімічні властивості. Для екологів досить цікавим є те, що цей елемент у водному середовищі може бути присутнім у чотирьох станах окислення – від Pu (III) до Pu (VI), утворюючи іони в гідратованій формі. Розчинність плутонію в природних водах досить низька і визначається, головним чином, Pu (V) і Pu (VI). В той же час абсорбовані форми представлені лише станом Pu (III) і Pu (IV) [73]. Америцій у сполуках може проявляти ступінь окислення від +2 до +7. В природному середовищі переважно має ступінь окислення +3. Але він, як і плутоній, може легко утворювати різні сполуки як звичайні, так і комплексні. В кислому середовищі цей елемент досить легко може віддавати один, два чи три електрони. Перехід Am (III) до Am (VI) може здійснюватися зразу, не проходячи проміжних стадій окислення [42, 75].

^{241}Pu також розпадається на ^{241}Am шляхом випромінювання β -частинок. Оскільки ^{241}Am має значно більший період напіврозпаду (432 роки), ніж ^{241}Pu (14,4 роки) запаси ^{241}Am збільшуються по мірі розпаду ^{241}Pu . Гамма-випромінювання, що утворюється в результаті розпаду америцію значно сильніше, ніж у плутонію [8].

Наводимо основні ядерно-фізичні властивості ізотопів плутонію, що є його складовими, а також ^{241}Am як дочірнього радіонукліду, що утворюється при розпаді ^{239}Pu (табл. 1).

Таблиця 1. Ядерно-фізичні властивості $^{238-242}\text{Pu}$ і ^{241}Am [8, 21,39]

Радіонуклід	$T_{1/2}$, років	Тип розпаду	Активність, Кі/г	Збройний плутоній*		Середня енергія випромінювання, МеВ/(Бк·сек)			Дочірній радіонуклід (вихід)
				Ректорний плутоній	вміст, %	характеристичне, γ і анісляційне випромінювання	β -випромінювання, конверсійні електрони та електрони Оже	α -випромінювання та ядра віддачі	
^{238}Pu	87,74	СД, α	17,3	-	1,3	$1,81 \cdot 10^{-3}$	$1,06 \cdot 10^{-2}$	5,58	^{234}U
^{239}Pu	24065	α	0,063	93,0	56,6	$7,96 \cdot 10^{-4}$	$6,65 \cdot 10^{-3}$	5,23	^{235}U ^{241}Am
^{240}Pu	6537	СД, α	0,23	6,5	23,2	$1,73 \cdot 10^{-3}$	$1,06 \cdot 10^{-2}$	5,24	^{236}U
^{241}Pu	14,4	β^-	104	0,5	13,9	$2,54 \cdot 10^{-6}$	$5,24 \cdot 10^{-3}$	$1,22 \cdot 10^{-4}$	^{237}U (вихід $2,45 \cdot 10^{-3}$);
^{242}Pu	376300	СД, α	0,004	-	4,9	$1,44 \cdot 10^{-3}$	$8,72 \cdot 10^{-3}$	4,974	^{238}U
^{241}Am	432,8	α		-	-			5,586	^{237}Np

Примітка: СД – спонтанне ділення, ЗЕ – захват електрона, α , β і γ – тип розпаду, $T_{1/2}$ – період напіврозпаду.

*) Відносний вміст ізотопів у збройному і реакторному плутонії: сайт в Інтернеті -<http://www.ieer.org/ensec/no-3/no3russ/puchang.html>

Динаміка рівнів забруднення актинідами оточуючого середовища у до- та післячорнобильський період. Нині рівні забруднення довкілля актинідами визначаються переважно трьома джерелами їхнього надходження: глобальні випадання радіонуклідів внаслідок ядерних вибухів у відкритому середовищі (з максимумом у 1958–1959 рр.); діяльність об'єктів паливного ядерного циклу; штатна робота атомних електростанцій та ядерні аварії на них, найтяжчою з яких та глобальною за своїми наслідками стала Чорнобильська катастрофа.

За даними доповіді, представленої в ООН Комітетом по захисту від атомної радіації (UNSCEAR) [85], глобальні бомбові випадання ізотопів плутонію у Північній півкулі між 40° та 50° п.ш. склали перед Чорнобильською катастрофою $58 \text{ Бк} \cdot \text{м}^{-2}$. Проте вже тоді у окремих районах Землі спостерігався підвищений вміст актинідів – на ядерних полігонах (Семіпалатинському у СРСР, у штаті Невада у США, на оз. Лобнор у Китаї) а також на місцях випробувань ядерної зброї та використання ядерних вибухів для цілей промисловості. Так, наприклад, за даними І. В. Молчанової та Є. М. Караваєвої [27], у районі Точького ядерного вибуху (1954 р.) питома активність ^{239}Pu у 0–5-см шарі ґрунту біля населених пунктів у 1999 р. складала $4,1\text{--}82,6 \text{ Бк} \cdot \text{кг}^{-1}$, а щільність забруднення ґрунту даним радіонуклідом – від 42 до $5284 \text{ Бк} \cdot \text{м}^{-2}$. Для

порівняння відмічено, що питома активність ^{239}Pu у 0–2-см шарі ґрунту у 16 найбільш постраждалих населених пунктах Брянської області після аварії на ЧАЕС дорівнює 0,8–7,8 Бк·кг⁻¹. Показано, що у ґрунтах Тоцького полігону у більшості випадків найбільший вміст ^{239}Pu спостерігався на глибині 2–7 см, а у ряді випадків – 7–12 см.

Також були досліджені викиди ^{238}Pu , $^{239+240}\text{Pu}$ та ^{241}Am , які потрапили у оточуюче середовище під час ядерної аварії на реакторі на одному з заводів по переробці ядерного палива (Уіндскейл, Англія, 1957 р.). Зокрема, у 1994 р. [54] у лісах біля м. Селафілд (18 км від Уіндскейла) щільність забруднення ґрунту ^{238}Pu дорівнювала 0,44 кБк·м⁻²; $^{239+240}\text{Pu}$ – 10,51 кБк·м⁻²; ^{241}Am – 2,92 кБк·м⁻².

Різко змінила ситуацію, принаймні у Європі, Чорнобильська катастрофа. В результаті чорнобильських аварійних випадків актинідами у різному ступені були забруднені переважно території України, Росії та Білорусі [87], однак найбільша частка активності актинідів, які потрапили у навколишнє середовище, нині залишається у межах 30-кілометрової зони відчуження ЧАЕС, включаючи об'єкт “Укриття” – саркофаг [15,25,46]. Встановлено, що в Україні територія зі щільністю забруднення $^{238+239+240}\text{Pu}$ більше 56 Бк·м⁻² (1,5 мКі·км⁻²), тобто рівнями, більшими дочорнобильських глобальних випадків, поширена в Україні на площі 145 тис. км². Територія зі щільністю забруднення більше 370 Бк·м⁻² (10 мКі·км⁻²) знаходиться, головним чином, у північній частині Київської області, а також на окремих віддалених ділянках “південного” сліду [87].

У роботі [36] був зроблений висновок про те, що на території Республіки Білорусь “бомбовий” $^{239+240}\text{Pu}$ поширений рівномірно зі щільністю 53 Бк·м⁻², глобальні випадіння $^{239+240}\text{Pu}$ на територію республіки до Чорнобильської катастрофи склали 11 ТБк. Щільність забруднення території Білорусі після Чорнобильської катастрофи коливається у дуже широкому діапазоні – від рівня глобальних випадків до $1,1 \cdot 10^5$ Бк·м⁻². Чорнобильські випадіння $^{239+240}\text{Pu}$ на території Білорусі оцінені у 23 ТБк, причому забруднені трансурановими елементами переважно південні райони республіки. Щодо Білорусі також наведено, що щільність забруднення території ^{241}Am зменшується з віддаленням від ЧАЕС, проте спостерігаються випадки, коли навіть на відстані 160 км від ЧАЕС щільність забруднення території ^{241}Am є значною (Ветківський район Гомельської області) – 3 кБк/м² [48].

Дослідниками значна увага була приділена ^{241}Am , який “напрацьовується” з ^{241}Pu . Вчені розрахували, що активність ^{241}Am буде зростати 73 роки після аварії та збільшиться у пік активності у 43 рази у порівнянні з початковим періодом. Для 30-км зони щільність забруднення ^{241}Am складе 90–400 кБк·м⁻², а для Брагинського району Брянської області – 4–5 кБк·м⁻² [49].

Білоруськими вченими показано, що у 1993 р. “гарячі” частинки, які містили альфа-випромінюючі радіонукліди, були значно більше поширені у ближній зоні ЧАЕС, з віддаленням від неї їх кількість зменшувалася у ґрунті на декілька порядків. Проте на території Білорусі “гарячі” частинки знайдені на відстані 250 км від ЧАЕС. При цьому у ряді зразків цих частинок, знайдених у 30-км зоні ЧАЕС частинки з співвідношенням $^{241}\text{Am}/^{239+240}\text{Pu}$, нехарактерним для Чорнобильських випаднів, згадані радіоізотопи знаходилися у складі важкорозчинної матриці (табл. 2) [70].

Таблиця 2. Частка різних форм актинідів у “гарячих” частинках на різній відстані від ЧАЕС

Форми актинідів	Відстані від ЧАЕС					
	10 км		40 км		250 км	
	Pu, %	Am, %	Pu, %	Am, %	Pu, %	Am, %
Обмінна	2	15	9	15	10	15
Мобільна	6	20	13	30	20	37
Фіксована	22	3	13	5	27	4
Міцно фіксована	70	62	65	50	43	44

З таблиці видно, що з віддаленням від ЧАЕС частка міцно фіксованих форм актинідів у “гарячих” частинках зменшується, а обмінних та мобільних – зростає, отже, зростає і небезпека їх включення у трофічні ланцюжки.

Радіоекологи та гігієністи з країн Західної та Центральної Європи продемонстрували динаміку вмісту актинідів у природних середовищах (повітрі, воді, ґрунті) та щільності забруднення території цими радіоізотопами у до- та післячорнобильський період [61, 64, 65]. Зокрема [18], показана зміна питомої активності актинідів у ґрунтах та озерних осадках у Альпійському регіоні Франції до і після Чорнобильської катастрофи. Так, у ґрунтах, у 1983 р. питома активність $^{239,240}\text{Pu}$ дорівнювала $0,06 \text{ Бк} \cdot \text{кг}^{-1}$, ^{238}Pu – $0,003 \text{ Бк} \cdot \text{кг}^{-1}$, ^{241}Am – $0,02 \text{ Бк} \cdot \text{кг}^{-1}$. Після Чорнобильської катастрофи питома активність згаданих радіоізоотопів у ґрунті збільшилася більш ніж у 10 разів і становила у 1991 р.: $^{239,240}\text{Pu}$ – $1,04 \text{ Бк} \cdot \text{кг}^{-1}$, ^{238}Pu – $0,026 \text{ Бк} \cdot \text{кг}^{-1}$, ^{241}Am – $0,39 \text{ Бк} \cdot \text{кг}^{-1}$.

У Польщі ізотопи Pu були знайдені в абсолютній більшості у складі маленьких “гарячих” частинок [65]. У північно-східній Польщі [64] щільність забруднення території $^{238+239+240}\text{Pu}$ є майже рівномірною і становить $0,41 \text{ Бк} \cdot \text{м}^{-2}$. Також рівномірним є розподіл по території дрібних “гарячих” частинок – близько $2500 \text{ шт} \cdot \text{м}^{-2}$. Зроблено висновок про те, що максимальний вміст ^{238}Pu та $^{238+239+240}\text{Pu}$ спостерігається у приповерхневому шарі ґрунту. Також показано, що ^{238}Pu та $^{238+239+240}\text{Pu}$ Чорнобильських випаднів більш легко вилуговуються з “гарячих” частинок, ніж ці радіонукліди з глобальних випаднів.

У ряді досліджень вчених Західної Європи показана динаміка концентрації актинідів у повітрі після Чорнобильської катастрофи [78], а

також винос їх річковим стоком [56,58]. Так, у південній Німеччині (м. Нейгерберг) після Чорнобильської катастрофи проводився моніторинг об'ємної активності трансуранових елементів у повітрі, а також їх глобальних випадіннь на поверхню ґрунту [78]. Виявлено, що об'ємна активність ^{238}Pu у повітрі з 1986 р. по 1998 р. зменшилася з $0,95 \text{ нБк м}^{-3}$ до $0,063 \text{ нБк м}^{-3}$, а випадіння з атмосфери зменшилися з $1,0$ до $0,23 \text{ мБк м}^{-2} \text{ рік}^{-1}$ відповідно. Аналогічні показники для $^{239+240}\text{Pu}$ дорівнювали $8,1$ та $0,53 \text{ нБк м}^{-3}$, а випадіння з атмосфери – $6,4$ та $2,1 \text{ мБк м}^{-2} \text{ рік}^{-1}$. У Іспанії [56] та Франції [58] показаний винос ^{239}Pu та ^{241}Am великими річками, зокрема Роною, у Середземне море. Наголошено на важливу роль повеней та паводків у ресуспензії ізотопів Pu.

Окремою та надзвичайно актуальною проблемою актинідного забруднення довкілля є оцінка сучасного стану ядерної безпеки об'єкту «Укриття», перетворення його в ядерно безпечний об'єкт, оцінка кількості паливовмісних мас під уламками 4-го енергоблоку та сумарна оцінка викиду актинідів під час аварії, а також моніторинг міграції актинідів з даного об'єкту в оточуюче середовище. Так, за даними [46], на момент аварії в активній зоні 4-го енергоблоку знаходилося: ^{238}Pu – $0,02 \text{ МКі}$; ^{239}Pu – $0,02 \text{ МКі}$; ^{240}Pu – $0,03 \text{ МКі}$. Їх викид оцінено по 3 % від активності (з похибкою оцінки $\pm 50 \%$).

За офіційною версією [45], викид ядерного палива в навколишнє середовище склав 3,5 % від його загальної кількості в активній зоні. За різними оцінками, в об'єкті «Укриття» нині знаходиться від 180 до 205 т ядерного палива, в т.ч. – до 700 кг ізотопів плутонію.

Точки зору відносно ядерної безпеки об'єкту «Укриття» діаметрально протилежні. Офіційна точка зору: «В соответствии с предлагаемым статусом и определением ядерной безопасности в ПБЯ РУ АЭС-89 можно считать, что объект «Укрытие» в настоящее время является ядернобезопасным» (цит. за [12]). Згідно заключення Фізико-енергетичного інституту (Обнінськ) та частини фізиків України та Росії: об'єкт «Укриття» являється в настоящее время ядерноопасным объектом, так как абсолютный уровень ядерной безопасности не гарантирован, учитывая пределы погрешности диагностики размещения топлива, неопределенности надежности конструкций, а также экстраполяцию параметров его существующего состояния на длительную перспективу» (цит. за [12]).

Нині в об'єкті «Укриття» у різних хімічних формах та агрегатних станах знаходиться 700 пБк (23 МКі) радіонуклідів, у т.ч. – ^{241}Pu – $3,3 \text{ МКі}$, ^{241}Am – $0,2 \text{ МКі}$ [12].

На момент аварії в активній зоні 4-го енергоблоку знаходилося: ^{238}Pu – 1 ПБк ; ^{239}Pu – $0,85 \text{ ПБк}$; ^{240}Pu – $1,2 \text{ ПБк}$; ^{241}Pu – 170 ПБк . Викид на момент аварії склав по 3,5 % від активності кожного з наведених ізотопів: ^{238}Pu – $0,035 \text{ ПБк}$; ^{239}Pu – $0,03 \text{ ПБк}$; ^{240}Pu – $0,042 \text{ ПБк}$; ^{241}Pu – 6 ПБк [12]. Зроблено висновок про те, що ізотопи Pu та Am в основному зосереджені у зоні

відчуження (0,8–3,0 кКі), на решті території України – до 0,7 кКі. Слід відзначити, що актиніди, які знаходяться в об'єкті «Укриття», потенційно являють значну небезпеку, особливо з огляду міграції до ґрунтових вод [40], а разом з підземним стоком – до річкових вод.

Міграція ізотопів Pu та Am у ґрунтах

Міграції актинідів у ґрунтах приділена особлива увага дослідників, адже саме ґрунти у більшості випадків виступають як початкові ланки складних трофічних ланцюжків, кінцевою ланкою яких є людина.

Значний обсяг даних з цієї проблеми був отриманий вченими задовго до Чорнобильської катастрофи. Зокрема Ф. Олдфілд зі співавторами вивчили вертикальний розподіл ^{239}Pu у профілі оліготрофного торфу [68]. Англійські дослідники простежили за динамікою вертикальної міграції ^{238}Pu , $^{239+240}\text{Pu}$, ^{241}Am у м. Селафілді (Камбрія, Англія) після аварії в Уіндскейлі. Так, у лісах навкруги заводу по переробці ядерного палива в околицях цього міста у 1994 р. вивчений вертикальний розподіл ^{238}Pu , $^{239+240}\text{Pu}$ та ^{241}Am у ґрунтах (табл. 3) [54].

Таблиця 3. Щільність забруднення 5-см шарів ґрунту актинідами, кБк·м⁻²

Глибина, см	^{238}Pu	$^{239+240}\text{Pu}$	^{241}Am
0–5	0,23	4,13	1,44
5–10	0,11	3,62	1,10
10–15	0,07	2,04	0,36
15–20	0,03	0,72	0,02
20–25	0,10	0,32	0,04
25–30	0,01	0,08	0,06
30–35	0,03	0,06	0,12
35–40	0,02	0,08	0,05
40–45	0,00	0,04	0,04
45–50	0,02	0,06	0,05

Встановлено, що у 9-см шарі ґрунту, найбільш щільно коренезаселеному, знаходиться до 80 % активності ізотопів Pu та ^{241}Am , а найбільша щільність забруднення актинідами спостерігалася на узліссях, різко зменшуючись вже через 50–100 м від узлісся до центру лісового масиву.

У період після аварії на Чорнобильській АЕС вертикальна міграція ізотопів Pu та Am та вертикальний розподіл їх активності у різноманітних ґрунтових відмінах розглянуті у численних публікаціях. Адже саме ці процеси є складовими самоочищення природних та напівприродних екосистем від радіонуклідів і саме вони можуть вивести радіонукліди глибше, за межі коренезаселеного шару ґрунту. Зокрема К. Бунзл зі співавторами [52] проаналізував вертикальний розподіл ^{238}Pu , ^{239}Pu , ^{241}Am у непо-рушених лучних ґрунтах, а також у ґрунтах під смерековими лісами [53].

Дослідники дійшли висновку про те, що вертикальний розподіл активності $^{239+240}\text{Pu}$ та ^{241}Am у ґрунті є експоненціальним, з найбільшою активністю на глибині 1–2 см [49]. До аналогічного висновку також дійшли й інші вчені [4, 48, 83]. Білоруські вчені [83] навели ізотопне співвідношення для більшої частини Білорусі – $^{238}\text{Pu}/^{239+240}\text{Pu} = 0,48 \pm 0,12$, що свідчить про Чорнобильське походження випадінь. Показано, що у дерново-підзолистих піщаних, алювіальних дернових супіщаних, торф'яних мінералізованих ґрунтах найбільша частка активності ^{241}Am (до 30 %) була зосереджена у шарі 1–2 см, а 75 % активності – у 0–5-см шарі ґрунту. У дерново-підзолистих супіщаних ґрунтах найбільша частка ^{241}Am (до 38 %) знаходилася у 0–1-см шарі, експоненційно зменшуючись з глибиною. На заплавах луках з торф'яно-глеєвими ґрунтами до 15 % активності ^{241}Am знаходилося у шарі 0–1 см, з повільним зменшенням до 4 % у шарі 9–10 см. Вченими продемонстровано, що у дерново-підзолистому ґрунті 50 % активності ^{241}Am знаходиться у 0–1-см шарі ґрунту; у торф'яно-глеєвому – 12 %. Зроблений висновок про те, що швидкість вертикальної міграції ^{241}Am у ґрунтах може бути зіставлена з такою щодо ^{137}Cs . При цьому швидкість вертикальної міграції ^{241}Am у торфах приблизно у 3 рази більша у порівнянні з мінеральними ґрунтами. Також білоруськими дослідниками [48] показано, що у мінеральних непорушених ґрунтах природних екотопів найбільша частка активності ^{241}Am знаходиться у приповерхневому 0-1-см шарі, а нижче експоненційно зменшується. У сільськогосподарських ґрунтах по ріллі цей радіонуклід у 10-см шарі ґрунту вертикально розподіляється майже рівномірно.

Підкреслено [34], що у гідроморфних ґрунтах, наприклад, торф'яних, які містять значну кількість водорозчинних гумінових речовин, плутоній був знайдений до глибини 20 см. Анаеробні умови також сприяють міграції плутонію, адже 4-валентний Pu відновлюється до більш мобільного 3-валентного (важливо для заплав річок, боліт). У мінеральних ґрунтах Pu має виражений вторинний пік вмісту в ілювіальному горизонті, де концентрується разом зі своїм аналогом – залізом.

Дослідження показали [81], що у торф'яних ґрунтах, у 15-см колонці вертикальний розподіл ^{137}Cs та $^{239+240}\text{Pu}$ майже однаковий, співвідношення Pu:Cs у всіх 1-см шарах близьке до 1,0. На мінеральних ґрунтах з глибиною це співвідношення збільшується, переважно за рахунок міцної сорбції ^{137}Cs частинками мінерального дрібнозему.

У більшості публікацій [4, 34, 81, 83 та ін.] наголошено на значно нижчу інтенсивність вертикальної міграції актинідів у порівнянні з ^{137}Cs та ^{90}Sr . Проте, дослідження [82] вертикального розподілу ^{238}Pu та $^{239+240}\text{Pu}$ у лісових ґрунтах 30-км зони ЧАЕС показали, що переважна частина згаданих радіоізотопів зосереджена у гумусованому шарі лісової підстилки на межі з мінеральними горизонтами, а нижче досить швидко зменшується з глибиною. Показано, що у ряді випадків у лісових ґрунтах ^{238}Pu та $^{239+240}\text{Pu}$ можуть бути більш мобільними у порівнянні з ^{137}Cs , що

обумовлене міграцією розчинних Pu-гумусових комплексів, які формуються в органічних горизонтах лісових ґрунтів.

Важливою та видоспецифічною характеристикою ґрунтових відмін є розподіл в них фізико-хімічних форм існування радіоізотопів Pu та Am, співвідношення яких у останньому обумовлює певну доступність цих радіонуклідів для рослин, грибів тощо. Саме тому проблемі співвідношення фізико-хімічних форм актинідів у ґрунті присвячена значна кількість досліджень [43,71 та ін.]. Так, було показано [71], що у 1992 р. у більшості типів ґрунтів головна частка Pu знаходилася у фіксованому стані (52–89 %). Вміст мобільних форм Pu у ґрунтах різних типів широко варіював – від 0,5 % до 22 %. Фізико-хімічний стан Am у ґрунтах характеризується більшим вмістом рухомих форм, що обумовлює більшу небезпеку включення у трофічні ланцюжки.

Оскільки в оточуюче середовище актиніди потрапили переважно у складі “гарячих” частинок різної розчинності, вертикальний розподіл останніх також привернув увагу вчених. Зокрема було показано, що у 30-км зоні ЧАЕС [39] у непорушених ґрунтах 70–80 % “гарячих” частинок знаходилося у 0–2-см шарі ґрунту, а на глибині 6–8 см – лише 1–3 %, нижче 10 см ці частинки практично відсутні. Встановлено [43], що за 10 років після Чорнобильської катастрофи кількість “гарячих” частинок зменшилася у мінеральних ґрунтах на 2–3 порядки, а в органічних – на 1–4 порядки. Чим вища кислотність ґрунту та вміст органічної речовини, тим вища швидкість розчинення “гарячих” частинок. Частка біологічно доступних для рослин форм ізотопів Pu та Am у ґрунтах не перевищує 10 % від активності. КП трансуранових елементів на 1–2 порядки менші, ніж у ^{137}Cs та ^{90}Sr . Показано, що, на відміну від Pu, основна частка Am знаходиться у ґрунтах у потенційно рухомому кислоторозчинному стані.

Проаналізовані головні фактори, які впливають на мобільність ізотопів Pu та Am у ґрунтах. Зокрема, наголошено на важливу роль гумусових комплексів у мобільності ^{238}Pu , $^{239+240}\text{Pu}$ та ^{241}Am у ґрунті [55]. Показана асоційованість згаданих радіонуклідів з фракціями гумусу найважчої молекулярної маси. Так, згідно [31], зростання вмісту мобільних форм гумусу у ґрунтовому розчині значно збільшує перехід $^{239,240}\text{Pu}$ та ^{241}Am у порову вологу ($\tau = 0,74$). Цікаво, що, за даними цих дослідників, зростання вмісту калію у розчині збільшує перехід $^{239,240}\text{Pu}$ та ^{241}Am у порові розчини.

Для дерново-підзолистих піщаних та торф'яно-болотних ґрунтів характерне незначне збільшення відносної частки ^{241}Am у ґрунтовому розчині при водонасиченні від 60 до 80 %, різко зростаючи при 100-відсотковому насиченні вологою. Частка доступного ^{241}Am у ґрунтовому розчині позитивно, лінійно пов'язана з кількістю водорозчинної органічної речовини, а також вмістом рухомих форм заліза [44]. У модельних експериментах з ґрунтовими колонками показаний важливий вплив мікробної діяльності на

мобілізацію ^{241}Am у ґрунті та на процеси сорбції-десорбції згаданого радіонукліду [69].

У публікаціях [79, 84] аналізуються величини коефіцієнтів розподілу актинідів між рідкою та твердою фазами ґрунтів. Зокрема, були розраховані значення K_d ^{241}Am для різних типів ґрунтів – вони знаходяться у діапазоні $6,7 \cdot 10^{-3} - 8204 \cdot 10^{-3} \cdot \text{Бк} \cdot \text{кг}^{-1}$ сухого ґрунту/ $\text{Бк} \cdot \text{м}^{-3}$ ґрунтового розчину. Розрахована також тривалість періоду RESIDENCE TIME ^{241}Am у ґрунтах – 38 років для піщаних ґрунтів та 4594 роки для органогенних [79].

Білоруськими дослідниками [84] був зроблений висновок про те, що мобільність $^{239,240}\text{Pu}$ та ^{241}Am у мінеральних та органогенних ґрунтах різна внаслідок різного характеру їхніх сорбційних комплексів. Коефіцієнт розподілу між твердою та рідкою фазою ґрунту (K_d) для ^{241}Am варіює у межах 80–2700, а для $^{239,240}\text{Pu}$ – 130–3500. Також була показана вища мобільність $^{239,240}\text{Pu}$ та ^{241}Am у мінеральних ґрунтах ($K_d = 80-970$) у порівнянні з органогенними ($K_d = 2700-3500$), причиною чого є значний вміст гумусових речовин, які утворюють з актинідами важкорозчинні комплекси. Зроблений загальний висновок про те, що у більшості типів ґрунтів ^{241}Am більш мобільний, ніж $^{239,240}\text{Pu}$. Причина цього – більша здатність $^{239,240}\text{Pu}$ до комплексоутворення з гуміновими речовинами. Крім того, зростання кислотності ґрунту обумовлює більш значне збільшення мобільності ^{241}Am , ніж $^{239,240}\text{Pu}$, адже гідроліз гумінових комплексів ^{241}Am легший, ніж $^{239,240}\text{Pu}$.

Міграція актинідів у системі “ґрунт–рослина”

Важливість вивчення міграції ізотопів Pu та Am в системі “ґрунт–рослина” була усвідомлена вченими задовго до Чорнобильської катастрофи [59,60,74,77,80,86], у тому числі, вивчалися закономірності цього процесу у важливих сільськогосподарських культур – картоплі [73], сої [59] та ін. Вже у 1970-х – на початку 1980-х років з’явилися і перші узагальнення щодо цієї проблеми [66, 72, 74, 77]. Проте висновки дослідників відносно зміни коефіцієнту накопичення (КН) з часом у різних сільськогосподарських культурах є суперечливими. Зокрема, наведені дані про те, що КН $^{239,240}\text{Pu}$ у конюшини зростали з часом [77], як і у райграсу [66] та пшениці [57]. На противагу цьому відмічено [73], що $^{238+239+240}\text{Pu}$ та ^{241}Am з часом (протягом 4-х вегетаційних періодів) для картоплі ставали менш доступними. Аналогічні висновки були також зроблені іншими дослідниками [72] – значення КН ^{238}Pu та ^{241}Am у бульби картоплі протягом 7-и вегетаційних періодів зменшувалися на 1–2 порядки. Проте відмічено, що на тих самих полях істотного зменшення КН ^{238}Pu та ^{241}Am у кукурудзи та пшениці не спостерігалось.

Гострота та актуальність проблеми вивчення міграції ^{241}Am у системі “ґрунт–рослина” після Чорнобильської катастрофи переконливо

обґрунтована вченими [22]. Англійськими дослідниками [67] було показано, що у зерна ячменю та листі капусти найбільші значення КН $^{239+240}\text{Pu}$ $3 \cdot 10^{-5}$ спостерігалися на глинистих за гранулометричним складом ґрунтах, дещо менші – на піщаних: $2,5 \cdot 10^{-5}$ та значно менші – на торфових ґрунтах: $1 \cdot 10^{-5}$. Значно вищі значення КН $^{239+240}\text{Pu}$ виявлені у коренеплодах моркви – $2,3 \cdot 10^{-4}$ на глинах; $7 \cdot 10^{-5}$ на пісках та $2 \cdot 10^{-5}$ на торфах. Значення КН ^{241}Am у зерна ячменю на глинах дорівнювало $4 \cdot 10^{-5}$; на пісках – $4,1 \cdot 10^{-5}$ та на торфах – $1,2 \cdot 10^{-5}$. Значення КН ^{241}Am у листя капусти на згаданих ґрунтах відповідно склали: $7 \cdot 10^{-5}$; $2 \cdot 10^{-4}$ та $3 \cdot 10^{-5}$, а у коренеплодах моркви – $3,2 \cdot 10^{-4}$; $1,7 \cdot 10^{-4}$ та $1,4 \cdot 10^{-5}$ відповідно. Були зроблені висновки про те, що на органічних ґрунтах КН актинідів на порядок менші, ніж на мінеральних – за рахунок утворення міцних важкорозчинних органічно-актинідних комплексів, а значення КН для $^{239+240}\text{Pu}$ та ^{241}Am в цілому залишалися протягом 5 років майже незмінними. Автори припускають, що з часом вони можуть зменшитися не більш ніж у 4 рази.

В узагальнюючій монографії “Шляхи міграції радіонуклідів” [75] наведено закономірності надходження ізотопів Pu та Am до рослин та тварин у різних природних зонах. У сільськогосподарських культурах значення КН Pu (з 20-см шару ґрунту) були такими: пшениця (зерно) – $1 \cdot 10^{-5}$; картопля (бульби) – $18 \cdot 10^{-5}$; зелені овочі – $7 \cdot 10^{-5}$. Відповідні значення КН Am (з 20-см шару ґрунту) склали: пшениця, зерно – $2 \cdot 10^{-5}$; картопля, бульби – $39 \cdot 10^{-5}$; зелені овочі – $66 \cdot 10^{-5}$.

Дослідженнями [48] встановлено, що коефіцієнт переходу (КП) ^{241}Am залежить від pH_{KCl} ґрунтового розчину ($r = -0,596$) – зі зменшенням pH_{KCl} значення КП ^{241}Am зростали до двох порядків як у лісових, так і лучних видах. Найбільш високі КП ^{241}Am спостерігалися у рослин соснових лісів чорничних – $1,6\text{--}140,0 \text{ м}^2\text{кг}^{-1}10^{-3}$. Серед сільськогосподарських рослин найбільшими значеннями КП ^{241}Am характеризувалися багаторічні трави та люпин (до $0,81 \text{ м}^2\text{кг}^{-1}10^{-3}$), що може обумовлювати значний перехід цього радіонукліду до молока. Показано, що у 1996–1997 рр. у дикоростучих рослинах питома активність ^{241}Am була значно вищою у порівнянні з $^{239,240}\text{Pu}$, а внесок ^{241}Am у сумарну α -активність фітомаси коливався у діапазоні 52,6–89,2 %.

Слід особливо підкреслити, що дослідження відносно інтенсивності акумуляції ізотопів Pu та Am у системі “ґрунт–рослина” після Чорнобильської катастрофи у природних та напівприродних екотопах мають фрагментарний характер. Так, проаналізований [38] вміст актинідів у головних видах рослин природних рослинних комплексів Білорусі у перші післяварійні роки (1986–1988 рр.). Зазначено, що у 1988 р. у березняках чорничних питома активність $^{238+239+240}\text{Pu}$ дорівнювала від 1 Бк·кг⁻¹ у чорниці та орляка до 70 Бк·кг⁻¹ у щитника шартрського. У сосняках чорничних питома активність $^{238+239+240}\text{Pu}$ у видів нижніх ярусів лісової рослинності коливалася від 1 Бк·кг⁻¹ у орляка до 133 Бк·кг⁻¹ у *Pleurozium schreberi*.

Вибірковість акумуляції ^{137}Cs та ^{239}Pu різними видами рослин зони відчуження показана в таблиці 4 [13].

Таблиця 4. Вибірковість акумуляції ^{137}Cs та ^{239}Pu різними видами рослин у зоні відчуження

Вид рослини	КН	
	^{137}Cs	^{239}Pu
Лобода Фоміна	0,3	0,3
Петросимонія товстолиста	0,2	0,02
Лобода біла	4,3	0,04
Подорожник великий	6,5	18,8
Шавлія лучна	0,3	35,3

Ці дослідники наголошують на те, що у окремих видів судинних рослин, як, наприклад, у шавлії, значення КН ^{239}Pu на 2-а порядки перевищували відповідні значення ^{137}Cs .

Г. І. Соколів зі співавторами [83] розраховали значення КН ^{241}Am у трав'яні види рослин на органогенних ґрунтах: *Cirsium* sp. (0,016) > *Poa* sp. (0,015) > *Carex* sp. (0,012) > *Urtica* sp. (0,007) > *Rhinanthus* sp., *Festuca pratensis* (0,006). В цьому самому екотопі значення КН $^{239+240}\text{Pu}$ були майже у 2 рази меншими, а види утворювали інший рангований ряд: *Urtica* sp. (0,006) > *Rhinanthus* sp., *Poa* sp. (0,005) > *Carex* sp., *Cirsium* sp. (0,004). На мінеральних ґрунтах трав'янисті лучні види утворювали такий рангований ряд: *Carex* sp. (0,065) > *Elytrigia repens* (0,055) > *Calamagrostis* sp., *Dactylis glomerata* (0,047) > *Corynephorus canescens* (0,016). Зроблений висновок про те, що як на мінеральних, так і на торф'яних ґрунтах, значення КН $^{239+240}\text{Pu}$ були майже у 2 рази меншими у порівнянні з КН ^{241}Am . Була вивчена і акумуляція $^{239+240}\text{Pu}$ та ^{241}Am макрофітами заплави Прип'яті у 30-км зоні ЧАЕС [11].

З'явилися окремі публікації щодо вмісту актинідів у макроміцетах [1, 62]. Зокрема [62], вченими було показано, що у 30-км зоні ЧАЕС найбільший вміст $^{239+240}\text{Pu}$ спостерігався у лисичці справжній (*Cantharellus cibarius*) – 54 Бк·кг⁻¹, у Польщі – у польському грибі (*Xerocomus badius*) – 81 мБк·кг⁻¹, а в Іспанії – у гебеломі циліндричноспоровій (*Hebeloma cylindrosporum*) – 164 мБк·кг⁻¹ сухої ваги. У решті видів грибів вміст $^{239+240}\text{Pu}$ у плодових тілах був на 1–2 порядки нижчим.

Інші дослідники [1] навели дані про те, що у 6-км від ЧАЕС питома активність $^{239+240}\text{Pu}$ у грибах дорівнювала (на суху вагу): у *Boletus edulis* – 14 Бк·кг⁻¹; *Xerocomus badius* – 5,2 Бк·кг⁻¹; *Tricholoma flavovirens* – 120 Бк·кг⁻¹; *Suillus luteus* – 16 Бк·кг⁻¹; ^{241}Am – 13 Бк·кг⁻¹; *Xerocomus badius* – 5,0 Бк·кг⁻¹; *Tricholoma flavovirens* – 130 Бк·кг⁻¹; *Suillus luteus* – 16 Бк·кг⁻¹. Слід відзначити, що КП актинідів у гриби виявилися низькими. Так, для $^{239+240}\text{Pu}$ та ^{241}Am вони дорівнювали: у *Boletus edulis* – 0,072 м²·кг⁻¹·10⁻³; *Xerocomus badius* – 0,027 м²·кг⁻¹·10⁻³; *Tricholoma flavovirens* – 0,67 м²·кг⁻¹·10⁻³; *Suillus luteus* – 0,084 м²·кг⁻¹·10⁻³. Розподіл актинідів за компонентами природних

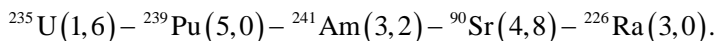
екосистем висвітлений нині лише фрагментарно, у поодиноких публікаціях [7]. Зокрема, за даними українських дослідників [37], у 30-км зоні ЧАЕС у екосистемі соснового лісу сумарна активність ^{238}Pu розподілилася таким чином: 96,9897 % – ґрунт; 2,7711 % – лісова підстилка; 0,0003 % – опад; деревостан – 0,2389 %, в т.ч. деревина – 0,0485 %; кора – 0,188 %; хвоя – 0,0024 %. Показано, що $^{239+240}\text{Pu}$ у порівнянні з ^{238}Pu надходить у рослинність інтенсивніше. Так, ґрунт містив 96,8685 % валового запасу $^{239+240}\text{Pu}$ лісової екосистеми; лісова підстилка – 2,7677 %; опад – 0,0009 %; деревостан – 0,3629 %, у т.ч. деревина – 0,1384 %, кора – 0,2214 %, хвоя – 0,0031 %. Зроблений висновок про те, що ліси 30-км зони ЧАЕС наразі відіграють і в подальшому будуть відігравати надзвичайно важливу роль у фітостабілізації радіоактивних забруднень.

Акумуляція актинідів в організмі людини і тварини та радіаційні ефекти. Токсичність плутонію і америцію пов'язана, перш за все, з їх хімічними радіологічними властивостями [8,21,33 та ін.].

Їх хімічна дія проявляється в тому, що як елементи подібні до заліза, вони проникають через високо селективний плацентарний бар'єр і потрапляють у плід, що розвивається, викликаючи тератогенні пошкодження та наступні численні потворства у новонароджених. Плутоній також відкладається в чоловічих і жіночих статевих залозах, де завжди неодмінно викликає генетичні мутації, які передаються майбутнім поколінням. В результаті радіоактивного розпаду ^{241}Pu утворюється побічний продукт – ^{241}Am . Його канцерогенна дія сильніша ніж ^{241}Pu завдяки більш високій, порівняно з плутонієм, його розчинності, а отже і легкості надходження в харчовий ланцюг тварин і людини [8,21 і ін.].

Радіологічний ефект викликаний їх здатністю бути довготривалими α -випромінювачами. При надходженні радіонуклідів до організму людини чи тварин відбувається опромінення частинками тих тканин, де вони зосереджуються, що потенційно загрожує виникненням різного роду захворювань: безпліддя, доброякісних та злоякісних пухлин легень і печінки, остеосарком, лейкозів, пневмосклерозу і онкологічних захворювань інших органів. Мізерно мала кількість актинідів, що потрапили до організму, з часом може викликати ракові пухлини, негативно впливає на імунітет і спадковість. Отже, зазначені елементи є одними із найсильніших токсичних радіонуклідів [8,21,26,28,50 та ін.].

Коефіцієнт, що враховує відносну біологічну ефективність (радіаційний зважувачий фактор) і використовується при розрахунку ефективної та еквівалентної доз для випромінювачів, досить високий і прирівнюється до нейтронного виду випромінювання з енергією від 100 кеВ до 2 МеВ та становить 20 [30]. Якщо за критерій радіологічної загрози взяти гранично допустиму масову концентрацію в воді, що установлена діючими щодо радіологічної безпеки нормативами [30] за одиницю, то цей показник для плутонію і деяких інших елементів утворює наступний:

В організм тварин і людини радіонукліди можуть надходити через органи дихання, шкіряний покрив, опалені поверхні, різні рани і перорально. Затримка аерозолів в дихальній системі залежить від їх дисперсного складу, об'єму повітря, що вдихається, і відбувається в результаті інерційного осадження (седиментації), дифузії та броунівського руху. Інерційне осадження характерне для верхніх дихальних шляхів, де затримуються частинки більше одного мікрона. В легенях осадження відбувається нерівномірно, що викликає нерівномірне опромінення органу. Особливо інтенсивному опроміненню піддаються лімфатичні вузли легень, де нукліди накопичуються в результаті перерозподілу. Мінімальна пневмосклеротична доза для людини знаходиться в діапазоні 0,8–1,3 Зв [8]. Пухлини розвиваються у легенях, опромінених в широкому (від 0,8 до 10 Зв) діапазоні доз, а мінімальна канцерогенна доза для оксиду плутонію не перевищує 0,8 Зв. Вчені приводять також цікаві дані щодо захворюваності персоналу одного із плутонієвих заводів, які працювали з розчинними і нерозчинними сполуками плутонію. Встановлено, що збільшення частоти раку легень зареєстровано через 18 років після початку їх роботи. На 1 Зв дози в легенях надлишковий відносний ризик склав у чоловіків 0,23–0,38, а у жінок 0,08–0,43 [8].

Радіонуклід може надходити в організм людини в результаті нещасних випадків. В літературі [33] описаний цікавий випадок надходження до організму людини великої кількості (59,2 кБк) розчинних сполук ^{239}Pu через травмовану шкіру. Встановлено його депонування переважно в скелеті і відмічені високі дози опромінення червоного кісткового мозку. За 24 роки спостережень виявлені особливості враження генома соматичних клітин за тестом хромосомних аберацій (ХА) в лімфоцитах периферичної крові. При такому віддаленому періоді спостережень встановлена висока частота ХА. Таким чином, для α -опромінення характерні складні симетричні і асиметричні хромосомні обміни, а також формування мультибератних клітин.

У післяаварійний чорнобильський період увага дослідників переважно була зосереджена на вивченні питань розповсюдження актинідів у навколишньому середовищі, їх міграції в системі “грунт–рослина”. Комплексних досліджень системного характеру, які б давали можливість зробити висновок щодо накопичення актинідів в організмі тварин, що проживають на актиніднозабруднених територіях, а отже і дії їх на організм, в літературі недостатньо. Наявні матеріали мають лише фрагментарний характер.

Вивчаючи вміст паливних частинок у органах великих ссавців у 30-км зоні ЧАЕС було встановлено [17], що головна їх частка мала розміри 0,3–0,4 мкм, а вміст в організмі дорівнював (тис. шт. кг^{-1}) у лося: у шкірі – 8,6; легенях – 17,7; печінці – 19,9; у кабана максимальна кількість паливних

частинок знайдена у нирках. Вміст дрібних паливних частинок у внутрішніх органах (нирках, печінці) дослідники пояснили фагоцитарною активністю крові і переносом дрібних паливних частинок до внутрішніх органів з кров'ю та лімфою. Специфічність акумуляції ^{239}Pu практично не виявлено. Питома ^{239}Pu активність в органах у лося була такою (Бк·кг⁻¹·10⁻²): шкура – 8,2, печінка – 7,9, легені – 4,0; у кабана: легені – 12,0, печінка – 2,4, нирки – 0,6.

Узагальнення даних, отриманих більш ніж на 5000 білих щурах, дозволило [7] встановити, що пухлини критичних органів не виникають в разі дії актинідів в дозах на хребет 0,2–0,4 Гр, а на легені – 0,4–0,8 Гр.

Величина всмоктування ^{241}Am , що потрапив в шлунково-кишковий тракт дорослих тварин, коливається в межах 0,01–0,001 %. Зазначений показник для молодих тварин на 1–2 порядки більший, причому, в подальшому актиніди переважно накопичуються у кістках та печінці [75].

Для людей, що мешкають на забрудненій ізотопами плутонію території, надходження плутонію і америцію здійснюється в основному перорально, залежить від вмісту нуклідів в харчовому раціоні. В харчовому ланцюгу плутоній концентрується в багато разів більших кількостях, але найбільш часто в рибі, птиці, яйцях і молоці. Слід зазначити, що молекули з плутонієм досить великі, вони, як правило, через шлунково-кишковий тракт у тіло не всмоктуються. Виключення становлять новонароджені діти в перші чотири тижні життя. Хлорована вода також підвищує розчинність, а значить і поглинання плутонію живими організмами.

У жителів, що проживали в зоні Тоцького ядерного вибуху, існує тісний зв'язок між рівнем хромосомних аберацій і вмістом плутонію ($r=0,87$) [9].

В таблиці 5 подані узагальнені дані медичних наслідків надходження плутонію у дорослого населення.

Таблиця 5. Медичні наслідки надходження плутонію у дорослого населення [8]

Діапазон надходження оксидів плутонію, кБк	Наслідки
$3,7 \cdot 10^3 - 10^5$	Можливі смертельні наслідки протягом року в результаті розвитку гострого інтерстиціального пневмоніту
$37 - 3,7 \cdot 10^3$	Серйозні детерміновані ефекти, що призводять до інвалідності у зв'язку з пневмосклерозом і високою ймовірністю розвитку раку
0,6–37	Віддалені медичні наслідки у вигляді легеневої паталогії
0,3–0,6	Можливе збільшення випадків ракових захворювань у порівнянні з фоновими показниками неопроміненої популяції

Мають місце також і віддалені генетичні мутації – наслідки радіаційних інцидентів для рослинних організмів [23, 28]. Так, через 13 років з часу аварії на ЧАЕС, у найбільш забрудненій радіонуклідами території Зони

відчування (за $^{239+240}\text{Pu}$ – до $250 \text{ Бк}\cdot\text{кг}^{-1}$ у ґрунті; за ^{241}Am – до $230 \text{ Бк}\cdot\text{кг}^{-1}$ у ґрунті) на прикладі пшениці показаний підвищений рівень аберацій хромосом (у 5,3–6,8 рази). При цьому співвідношення ацентричних фрагментів до дицентричних хромосом варіювало від 1:1 до 1:1,25, що свідчить про їхню радіаційну природу [28].

Безпека життєдіяльності людини на актиніднозабруднених територіях. Літературні дані засвідчують [24], що 80 % усіх форм раку викликані факторами, спричиненими навколишнім середовищем, у т. ч. його забрудненням. В питаннях власного благополуччя кожний із нас не може повністю покладатися на вчених. В значній мірі наука стала надто спеціалізованою. У наукових дослідженнях над системним підходом продовжує переважати принцип редукаціонізму [29].

Слід відмітити, що всяка радіоактивна речовина з великим періодом напіврозпаду, в тому числі більшість ізотопів плутонію і америцій-241, потрапивши в навколишнє середовище, рано чи пізно потрапляє до організму людини [32]. Отже, щоб захистити її від радіаційної небезпеки, слід досить ретельно відноситись до розповсюдження радіонуклідів в екосистемах і дотримуватись безпеки життєдіяльності на радіонуклідно забруднених територіях. Проте кількість радіоактивних ізотопів, які включаються в харчовий ланцюг кінець-кінцем потрапляють в організм людини, визначається не тільки тим скільки їх випало з повітря на земну поверхню, але і природою біогеохімічних циклів [32].

Законодавча база України регламентує умови проживання населення на радіонуклідно забруднених, у тому числі й ізотопами плутонію, територіях [16]. Передбачено гарантоване добровільне відселення з території, де щільність забруднення ґрунту плутонієм вище, ніж у доаварійний період становить від $0,37$ до $3,7 \text{ кБк}\cdot\text{м}^{-2}$ (від $0,01$ до $0,1 \text{ Кі}\cdot\text{км}^{-2}$), а розрахункова ефективна еквівалентна доза опромінення людини з урахуванням коефіцієнта міграції радіонуклідів у рослини та інших факторів може перевищувати $1\cdot 10^{-3} \text{ Зв}$ ($0,1 \text{ Бер}$) на рік понад дозу, яку вона отримувала у доаварійний період. Проте, в законодавстві не чітко визначені умови проживання населення на території, забрудненій ^{241}Am , незважаючи на те, що відбувається розпад ^{241}Pu до ^{241}Am , а пік забруднення території очікується у 2056 році.

Територія зі щільністю забруднення $^{238+239+240}\text{Pu} > 0,1 \text{ кБк}\cdot\text{м}^2$ в Україні становить (не включаючи зону відчування $2,6 \text{ тис. км}^2$) $19,53 \text{ тис. км}^2$, а більше $0,4 \text{ кБк}\cdot\text{м}^2$ – $1,95 \text{ тис. км}^2$. Щільність забруднення території $^{238+239+240}\text{Pu} > 0,4 \text{ кБк}\cdot\text{м}^2$ має місце в Київській, Житомирській і Чернігівській областях [2,36].

При інгаляційному надходженні трансуранових елементів критичною групою є механізатори, які працюють в умовах значного фізичного навантаження та запиленості повітря. Парціальний внесок актинідів у ефективну еквівалентну дозу внутрішнього опромінення при однократному

надходженні їх до організму у різні періоди після аварії, згідно розрахунків [19], може варіювати в широких межах (табл. 6).

Таблиця 6. Парціальний внесок актинідів у ефективну еквівалентну дозу внутрішнього опромінення, %

Час після аварії	²³⁸ Pu	²³⁹ Pu	²⁴⁰ Pu	²⁴¹ Pu	²⁴¹ Am
1 день	7	8	11	32	1
1 рік	11	12	15	45	6
10 років	10	11	16	28	35
100 років	4	11	15	–	70

У таблиці 7 представлені допустимі рівні надходження радіонуклідів через органи дихання та допустимі концентрації у повітрі робочих приміщень для персоналу, що безпосередньо або тимчасово працює з джерелами іонізуючих випромінювань (категорія А), а також осіб, які безпосередньо не зайняті роботою з джерелами іонізуючих випромінювань, але у зв'язку з розташуванням робочих місць у приміщеннях та на промислових майданчиках об'єктів з радіаційно-ядерними технологіями можуть отримувати додаткове опромінення (категорія В). Слід зазначити, що в НРБУ-97 не передбачено допустимих рівнів надходження зазначених радіонуклідів для населення як через органи дихання, органи травлення, так і допустимих концентрацій у повітрі та питній воді.

Об'єктивним критерієм оцінки сумарного вмісту радіонуклідів в організмі чи у окремому органі є кратність їх накопичення (КН) – відношення максимальної кількості накопиченого елемента до величини щоденного його надходження [6]. Зазначена величина залежить від всмоктування радіонуклідів, швидкості виведення внаслідок інтенсивності обмінних процесів, періоду напіврозпаду.

Таблиця 7. Допустимі рівні надходження радіонуклідів плутонію і америцію через органи дихання ($ДН^{inhal}$), допустимі концентрації у повітрі робочих приміщень ($ДК^{inhal}$) для категорій А та допустимі рівні їх надходження через органи дихання ($ДН^{inhal}$), органи травлення ($ДН^{ingest}$), допустимі концентрації у повітрі ($ДК^{inhal}$) та питній воді ($ДК^{ingest}$) для категорії В [30]

Радіонуклід	Період напіврозпаду, рік	$ДН^{inhal}$	$ДК^{inhal}$	$ДН^{inhal}$	$ДК^{ingest}$	$ДК^{inhal}$	$ДК^{ingest}$
		(Бк.рік ⁻¹)	(Бк.м ⁻³)	(Бк.рік ⁻¹)	(Бк.рік ⁻¹)	(Бк.м ⁻³)	(Бк.м ⁻³)
		Категорія А		Категорія В			
²³⁸ Pu	87,74	6E+01*	3E+02	2E+00	3E+02	4E-04	1E+03
²³⁹ Pu	24065	6E+01	3E+02	2E+00	2E+02	4E-04	1E+03
²⁴⁰ Pu	6537	6E+01	3E+02	2E+00	2E+02	4E-04	1E+03
²⁴¹ Pu	14,4	3E+01	1E+00	1E+02	3E+04	2E-02	8E+04
²⁴¹ Am	432,2	7E+01	3E+02	2E+00	3E+02	4E-04	1E+03

Примітка. * запис вигляду 2E+02 означає $2 \cdot 10^2$, а 2E+00 означає $1 \cdot 10^0$.

У зв'язку зі значним викидом радіонуклідів плутонію і америцію внаслідок аварії на ЧАЕС, а також враховуючи, що період їх напіврозпаду на декілька порядків вищий за тривалість життя людини, є сенс, на наш погляд, для людей, що мешкають на радіонуклідно забруднених територіях, введення показника кратності накопичення америцію і плутонію за більш тривалий проміжок часу – за рік (КНр).

Важливо оцінювати граничні величини щорічного надходження трансуранових елементів до організму людини. Для цього, безумовно, необхідно мати інформацію щодо гранично допустимих концентрацій радіоактивних речовин у повітрі, яке вдихаємо, воді і харчових продуктах. Зазначені величини доцільно використовувати для контролю допустимого надходження радіоактивних речовин в організм людини.

Безумовно, питаннями міграції плутонію і америцію та їх дії на організм людини і тварин, повинні займатися радіаційна екологія та радіаційна гігієна. У зв'язку з забрудненням екосистем радіонуклідами, викликаного, в першу чергу, наслідками аварії на ЧАЕС, завданням вчених повинна бути не тільки розробка та опис методик визначення вмісту радіоізоотопів в елементах навколишнього середовища, але і розширення та поповнення науковими положеннями теорії екосистем в частині взаємозв'язку однонаправленого потоку енергії з колообігом радіоізоотопів, а також в частині взаємодії фізичних і біологічних факторів. На нашу думку, нині особлива увага також повинна бути приділена проблемі синергетичної дії забруднювачів різної природи – радіаційної і нерадіаційної. На жаль, при аналізі літератури нами не було виявлено жодної публікації, у якій трансуранові елементи виступали б як джерела синергетичних ефектів у рослин та тварин. Важливими для вчених-радіоекологів є роботи щодо уточнення щільності забруднення території України актинідами на кількісному і якісному рівнях, а також встановлення закономірностей дії малих доз α -опромінення на живі організми. Радіоеколог повинен розуміти екологічну ситуацію, а отже, і приймати безпосередню участь у вирішенні питань, пов'язаних зі збереженням, розсіюванням ядерних відходів антропогенного походження і розробкою заходів щодо унеможливлення їх надходження до організму людини.

Висновки

Стан вивчення питання стосовно розповсюдження плутонію і америцію в навколишньому середовищі, який відображений на основі наявних літературних джерел, дає можливість зробити наступні висновки.

1. Щільність забруднення $^{239+240}\text{Pu}$ в доаварійний період в максимум глобальних випадань радіонуклідів (1958–1962 рр.) варіювала у межах 53–58 Бк·м⁻².

2. Забруднення території Європи за межами 30-км зони ЧАЕС внаслідок аварії 4-го енергоблоку збільшилося в 10–150 разів. У 30-км зоні ЧАЕС

щільність забруднення актинідами на площі 2,22 тис. км² перевищує 0,4 кБк·м².

3. Міграція плутонію у ґрунті обумовлена в основному 3-ма факторами: ступенем окислення елемента, здатністю його до диспропорціонування і утворення комплексних хелатних сполук з гуміновими та фульвокислотами. Головний фактор, що обумовлює процеси міграції америцію, є гідроліз (гідроксиди америцію мають більшу розчинність, ніж гідроксиди плутонію).

4. Вертикальна міграція актинідів дуже низка (на 1–2 порядки менша, ніж у ¹³⁷Cs) і залежить від ступеня гідроморфності та окислювально-відновлювальних процесів ґрунту.

5. Надходження актинідів до судинних рослин у порівнянні з ¹³⁷Cs та ⁹⁰Sr відповідно на 2–3 і 3–4 порядки нижча.

6. Для більшості видів грибів КП актинідів значно нижчий, ніж для ¹³⁷Cs.

7. Радіаційні ефекти актинідів для тварин і людини вивчені лише фрагментарно.

8. В Житомирській, Київській і Чернігівській областях на сільськогосподарських угіддях зі щільністю забруднення актинідами 0,2–0,4 кБк·м² ведення агропромислового виробництва при порушенні санітарно-гігієнічних вимог є небезпечним внаслідок можливості інгаляційного надходження актинідів з „гарячими” частинками. Для решти населення, що мешкає на цій території, головним є пероральне їх надходження з продуктами харчування.

9. В науковій літературі накопичено недостатньо даних для оцінки кількісного впливу актинідів на онкозахворюваність.

Перспективи подальших досліджень повинні бути зосереджені на більш детальному вивченні забруднення території України актинідами та міграції їх по трофічних ланцюгах до людини, а також загальної оцінки їх ризику для здоров'я населення.

Література

1. Агеев В. А., Одинцов А. А., Сацюк В. А., Лашко А. П. О содержании трансурановых элементов и продуктов деления урана в биологических объектах Зоны отчуждения ЧАЭС // Збірник наук. Праць Інституту ядерних досліджень. – 2000. – № 2. – С. 161–166.
2. Атлас. Україна. Радіоактивне забруднення. – Київ, МНС України, 2002. – 46 с.
3. Белая книга ядерной энергетики / Под ред. Е. О.Адамова. – М.: Изд-во ГУП НИКИЭТ, 2001. – С.19.
4. Бондарь Ю. И., Калинин В. Н., Герасимова Л. В. Вертикальное распределение америция-241 в контрастных типах почвы ближней

- зоны ЧАЭС // Фундаментальные и прикладные аспекты радиобиологии: биологические эффекты малых доз и радиоактивное загрязнение среды (радиоэкологические и медико-биологические последствия катастрофы на ЧАЭС). – Тез. докл. – Минск, 1998. – С. 25.
5. Буланова К. Я., Лобанок Л. М. Системный подход в радиобиологических исследованиях // Радиационная биология. Радиоэкология. – 2004. – Т. 44, № 1. – С. 5–14.
  6. Булдаков Л. А. Радиоактивные вещества и человек. – М.: Энергоиздат, 1990. – 160 с.
  7. Булдаков Л. А., Калистратова В. С. Положительное действие малых доз ионизирующих излучений на организм животных и человека // Энергия: экономика, техника, экология. – 2004. – № 11. – С. 16–25
  8. Василенко И. Я., Василенко О. И. Плутоний // Энергия: экономика, техника, экология. – 2004. – № 1. – С. 60–63.
  9. Василев А. Г., Боев В. М., Гилева Э. А. и др. Отдаленные экологогенетические последствия радиационных инцидентов: Тоцкий ядерный взрыв (Оренбургская обл., 1954 г.) / Под ред. А.А.Васильева. – 2-е изд., дополн. – Екатеринбург: Изд-во «Екатеринбург», 2000. – 288 с.
  10. Гродзинский Д. М. Радиобиология. Биологическое действие ионизирующих излучений. – М.: Атомиздат, 1996. – 231 с.
  11. Гудков Д. И., Зуб Л. Н., Деревец В. В. и др. Радионуклиды ^{90}Sr , ^{137}Cs , ^{238}Pu , $^{239+240}\text{Pu}$ и ^{241}Am в макрофитах Красненской поймы: видоспецифичность концентрирования и распределение в компонентах фитоценоза // Радиационная биология. Радиоэкология. – 2002. – Т. 42, № 64. – С. 419–428.
  12. Десять лет после аварии на Чернобыльской АЭС. – Национальный доклад Украины. 1996 год. – Киев: Минчернобыль, 1996. – 183 с.
  13. Долін В. В., Бондаренко Г. М., Архипов А. М., Самчук А. І., Меркульєва Н. Р. Вплив ландшафтно-геохімічних умов на накопичення радіонуклідів рослинністю наземних екоценозів Зони відчуження // Минералогический журнал. – 1998. – Т. 20, № 2. – С. 60–67.
  14. Досвід подолання наслідків Чорнобильської катастрофи (сільське та лісове господарство) / П. П. Надточій, А. С. Малиновський, А. О. Можар, М. М. Лазарєв, В. О. Кашипаров, А. І. Мельник. – К.: Світ, 2003. – 372 с.
  15. Жук И. В., Башарин А. В., Герменчук М. Г., Ярошевич О. И. Особенности актинидного загрязнения почв в ближней зоне ЧАЭС // Фундаментальные и прикладные аспекты радиобиологии: биологические эффекты малых доз и радиоактивное загрязнение среды (радиоэкологические и медико-биологические последствия катастрофы на ЧАЭС). – Тез. докл. – Минск, 1998. – С. 79.
  16. Закон Української РСР „Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи” //

- Відомості Верховної ради Української РСР. – К.: Вид-во Верховної ради УРСР. – № 16.
17. *Ильязов Р. Г., Сироткин А. Н., Кругликов Б. П., Левахин В. И.* и др. Экологические и радиобиологические последствия Чернобыльской катастрофы для животноводства и пути их преодоления / Под ред. *Р. Г. Ильязова.* – Казань: «Фэн», 2002. – 330 с.
  18. *Коряки Ю. И. Дьяконов Е. И.* // Энергия, экономика, техника, экология. – 1998, № 7. – С. 2–9.
  19. *Кудряшов В. П., Миронов В. П., Грушевич Л. Е., Другаченок М. А., Жмура Н. В.* Оценка дозовых нагрузок на организм при ингаляционном поступлении трансураниевых элементов // *Фундаментальные и прикладные аспекты радиобиологии: биологические эффекты малых доз и радиоактивное загрязнение среды (радиоэкологические и медико-биологические последствия катастрофы на ЧАЭС).* – Тез. докл. – Минск, 1998. – С. 139.
  20. *Кудряшов В. П., Миронов В. П., Грушевич Л. Е., Другаченок М. А., Жмура Н. В.* Загрязнение поверхности почвы Республики Беларусь трансураниевыми элементами // *Фундаментальные и прикладные аспекты радиобиологии: биологические эффекты малых доз и радиоактивное загрязнение среды (радиоэкологические и медико-биологические последствия катастрофы на ЧАЭС).* – Тез. докл. – Минск, 1998. – С. 140.
  21. *Кузнецов В.* Основные проблемы и современное состояние безопасности предприятий ядерного топливного цикла / Доклад объединения Bellona, 2001, №3. – <http://www.Bellona/no./ru/index.html/>
  22. *Кучеренко М., Войцицький В.* Америцій-241 перейшов у наступ // Надзвичайна ситуація. – 2002. – № 5. – С. 41.
  23. *Куцоконь Н. К., Рашидов Н. М., Гродзинский Д. М.* Цитогенетические эффекты ^{241}Am в Allium-тесте // *Радиационная биология. Радиоэкология.* – 2002. – Т. 42., № 6. – С. 675–677.
  24. *Кэлдикот Х.* Ядерное безумие (выдержки из одноименной книги, 1978) // *Экологическая онтология.* – Москва-Бостон, 1992. – С. 73–84.
  25. *Льовшин Є. Б., Агеев В. А., Гайдар О. О.* і ін. Трансуранові елементи у зоні відчуження // Бюлетень екологічного стану зони відчуження та зони безумовного (обов'язкового) відселення. – 1999. № 13. – С. 57–58.
  26. *Мельников Н. М.* К вопросу о влиянии радиации на здоровье человека (некоторые аспекты) // *Геоэкология. Инженерная геология. Гидрогеология. Геокриология.* – 2004. – № 5. – С. 389–395.
  27. *Молчанова И. В., Караваяева Е. Н.* Эколого-геохимические аспекты миграции радионуклидов в почвенно-растительном покрове. – Екатеринбург: УрО РАН, 2001. – 161 с.

28. Моргу́н В. В., Логвиненко В. Ф., Якимчук Р. А. Скринінг генетичної післядії радіонуклідних забруднень через 13 років з часу аварії на Чорнобильській АЕС // Доповіді НАН України. – 2001. – № 2. – С. 183–185.
29. Надточій П. П. Принципи екологічно безпечної організації системи землеробства в господарствах Полісся України, що зазнали впливу наслідків аварії на ЧАЕС // Вісник ДАУ, № 1, 2001. – С. 3–9.
30. Норми радіаційної безпеки України (НРБУ-97). – Київ: Мінохорони здоров'я, 1997. – 121 с.
31. Овсянникова С. В., Соколик Г. А., Эйсмонт Е. А., Кильчицкая С. Л. и др. Содержание ^{137}Cs , ^{90}Sr , $^{239,240}\text{Pu}$ и ^{241}Am в почвенной влаге как критерий подвижности радионуклидов // Доклады НАН Беларуси. – 1998. – Т. 42, № 3. – С. 109–116.
32. Одум Ю. Основы экологии. – Пер. с 3-го англ. изд. – М.: Мир, 1975. – 740 с.
33. Окладникова Н. Д., Хохряков В. В., Шевкунов В. А. и др. ^{239}Pu : клиничко-цитогенетическое описание случая высокой инкорпорации радионуклида (24 года наблюдения) // Радиоационная биология. Радиоэкология. – 2004. – Т. 44, № 4. – С. 415–419.
34. Павлоцкая Ф. И., Мясоедов Б. Ф. Плутоний в почвах // Природа. – 1991. – № 5. – С. 57–61.
35. Пристер Б. С. Последствия аварии на Чернобыльской АЭС для сельского хозяйства Украины. – К.: ЦПЭР. – 1999. – № 20. – 103 с.
36. “15 лет Чернобыльской катастрофы. Опыт преодоления”. Национальный доклад Украины. – Киев: МЧС Украины, 2001. – 150 с.
37. Процак В. П., Кашипаров В. О., Бойчук А. Ф., Йощенко В. І. та ін. Заліснення як один з основних шляхів реабілітації радіоактивно забруднених територій України // Наук. вісник: Стан і тенденції розвитку лісівничої освіти, науки та лісового господарства в Україні. – Вип. 14.5. – Львів: УкрДЛТУ, 2004. – С. 216–221.
38. Радиоактивное загрязнение растительности Беларуси (в связи с аварией на Чернобыльской АЭС) / В. И. Парфенов, Б. И. Якушев, Б. С. Мартинovich, А. И. Заболотный и др. / Под общ. ред. В. И. Парфенова, Б. И. Якушева. – Минск: Наука і тэхніка, 1995. – 582 с.
39. Радциг А. А., Смирнов Б. М. Параметры атомов и атомных ионов: Справочник. – 2-е изд., перераб. и дополн. – М.: Энергоатомиздат, 1986. – 344 с.
40. Руденко Л. И., Хан В. Е. Механизм миграции радионуклидов из объекта «Укрытие» в грунтовые воды // Доповіді НАН України. – 2001. – № 4. – С. 193–197.
41. Русинко П. М., Литвинський Л. Л., Масько О. М., Руднюк С. М. Оптимізація сценаріїв зняття з експлуатації діючих АЕС України // Ядерні та радіаційні технології. – 2004. – Т. 4, № 3. – С. 69–80.

42. Сельскохозяйственная радиэкология / Р. М. Алексахин, А. В. Васильев, В. Г. Дикарев и др. / Под. ред. Р. М. Алексахина, Н. А. Корнеева. – М.: Экология, 1992. – 400 с.
43. Соколик Г. А., Кильчицкая С. Л., Лейнова С. Л., Иванова Т. Г. и др. Анализ поведения трансурановых элементов в различных экосистемах // Фундаментальные и прикладные аспекты радиобиологии: биологические эффекты малых доз и радиоактивное загрязнение среды (радиоэкологические и медико-биологические последствия катастрофы на ЧАЭС). – Тез. докл. – Минск, 1998. – С. 230.
44. Соколик Г. А., Овсянникова С. В., Кильчицкая С. Л., Кудельский А. В. и др. Влияние влажности почв на поступление радионуклидов в почвенные растворы // Доклады НАН Беларуси. – 1999. – Т. 43, № 4. – С. 87–91
45. Чернобыль: Радиоактивное загрязнение природных сред / Под ред. Ю. А. Израэля. – Ленинград: Гидрометеиздат, 1990. – 296 с.
46. Чернобыльская катастрофа / Под ред.. В. Г. Барьяхтара. – К.: Наук. думка, 1995. – 559 с.
47. Швыдко Н. С., Иванова Н. П., Салазкина Н. В. и др. Значимость «почвенной фракции» Pu в формировании доз облучения населения Брянской области // Радиационная биология. Радиоэкология. – 1995. – Т. 35, вып. 1. – С. 96–102.
48. Якушев Б. И., Будкевич Т. А., Заболотный А. И., Миронов В. П. и др. Америций-241 в растительности природных комплексов и агроценозов на территории Беларуси, загрязненной аварийными выбросами ЧАЭС // Доклады НАН Беларуси. – 2000. – Т. 44, № 2. – С. 73–76.
49. Besnus F., Peres J. M., Guillou P., Kashparov V. et al. Contamination characteristics of podzols affected by the Chernobyl accident // The radiological consequences of the Chernobyl accident: Proc. of the first Intern. Conference (Minsk, 18-22 March, 1996). – Luxembourg, 1996. – P. 205–208.
50. Bondarenko O. A., Aryasov B. B., Tsygankov N. Ya. Evaluation of the plutonium content in the human body due to global and Chernobyl fallout // J. Radianal. Nucl. Chem. – 2000. – Vol. 243. – P. 473–478.
51. Bondarenko O., Demchuk V., Tepikin V. and Nagorsky V. Hot particle factor in radiation dose formation after the Chernobyl accident // The radiological consequences of the Chernobyl accident: Proc. of the first Intern. Conference (Minsk, 18-22 March, 1996). – Luxembourg, 1996. – P. 547–550.
52. Bunzl K., Foster H., Kracke W. and Schimmack W. Residence times of fallout $^{239+240}\text{Pu}$, ^{238}Pu , ^{241}Am and ^{137}Cs in the upper horizons of an undisturbed grassland soil // J. Environ. Radioactivity. – 1994. – Vol. 22, № 2. – P. 11–27.

53. *Bunzl K., Kracke W. and Schimmack W.* Vertical migration of plutonium-239+240, americium-241 and caesium-137 fallout in a soil under spruce // "Measurement of radionuclides after the Chernobyl accident". – XXVII SCI pre-Symposium (Bergen, Norway, June 6-8, 1991) // *Analyst*. – 1992. – Vol. 117, № 3. – P. 469–474.
54. *Copplestone D., Johnson M. S., Jones S. R.* Radionuclide behaviour in coniferous woodland ecosystem: the distribution of radionuclides in soil and leaf litter // *Water, Air and Soil Pollution*. – 2000. – Vol. 122, № 3–4. – P. 389–404.
55. *Delvaux B., Agapkina G. I., Bunzl K., Rafferty B. et al.* Mechanisms controlling Radionuclide Mobility in Forest soils // *The radiological consequences of the Chernobyl accident: Proc. Of the first Intern. Conference (Minsk, 18–22 March, 1996)*. – Luxembourg, 1996. – P. 193–196.
56. *El-Mrabet R., Abril J. M., Majon G.* Experimental and modeling study of artificial radionuclides ^{239}Pu , ^{241}Am and ^{99}Tc uptake by suspended matter in environmental waters located in the south of Spain // *ECORAD-2001*. – Vol. 1. *The Radioecology-Ecotoxicology of Continental and Estuarine Environments*. – Proc. of the Intern. Congress (Aix-en-Provence, 3–7 September, 2001). – Les Ulis cedex, 2002. – P. C1-81 – C1–86.
57. *Eriksson A.* Changes in plant availability of ^{238}Pu with time as indication of changes in speciation // *CES Workshop on Speciation of Fission and Activation Products in the Environment*. – London: Elsevier Applied Science, 1986. – P. 121–127.
58. *Eyrolle F., Arnaud M., Duffa C. and Renaud P.* Plutonium fluxes from the Rhone river to the Mediterranean sea // *ECORAD-2001*. – Vol. 1. *The Radioecology-Ecotoxicology of Continental and Estuarine Environments*. – Proc. of the Intern. Congress (Aix-en-Provence, 3-7 September, 2001). – Les Ulis cedex, 2002. – P. C1–87 – C1–92.
59. *Garland T. R., Cataldo D. A., Wildung R. E.* Absorption, transport and chemical fate of plutonium in soybean plants // *J. Agric. Food Chem.* – 1981. – Vol. 29. – P. 915–920.
60. *Hoyt G. D., Adriano D. C.* ^{241}Am uptake by bahigrass as influenced by soil type, lime and organic matter // *J. Environ. Quality*. – 1979. – Vol. 8, № 3. – P. 392–396.
61. *Michel H., Barci-Funel G., Ardisson G.* Transuranic and fission product determination in soils and sediments from Alpine Wetland, Boréon (France) // *ECORAD-2001*. – Vol. 1. *The Radioecology-Ecotoxicology of Continental and Estuarine Environments*. – Proc. of the Intern. Congress (Aix-en-Provence, 3-7 September, 2001). – Les Ulis cedex, 2002. – P. C1–289 – C1–295.
62. *Mietelski J. W., Baeza A. S., Guillen J., Buzinny M. et al.* Plutonium and other alpha emitters in mushrooms from Poland, Spain and Ukraine // *Applied Radiation and Isotopes*. – 2002. – Vol. 56. – P. 717–729.

63. *Mietelski J. W., Gaca P., Jasińska M.* Plutonium and other alpha-emitters in bones of wild, herbivorous animals from north-eastern Poland // *Appl. Radiat. and Isotopes*. – 2000. – Vol. 53. – P. 251–257.
64. *Mietelski J. W.* Radionuclides from Chernobyl hot particles in the environment of north-eastern Poland – leaching experiment // *ECORAD-2001*. – Vol. 1. *The Radioecology-Ecotoxicology of Continental and Estuarine Environments*. – Proc. Of the Intern. Congress (Aix-en-Provence, 3-7 September, 2001). – Les Ulis cedex, 2002. – P. C1–249 – C1–254.
65. *Mietelski J. W., Was B.* Plutonium from Chernobyl in Poland // *Appl. Radiat. and Isotopes*. – 1995. – Vol. 46. – P. 1203–1211.
66. *Newbould P.* Absorption of $^{239,240}\text{Pu}$ by plants // *Annual Report on Radiobiology 1962-1963*. ARCRL-10. – Oxfordshire: Agricultural Research Council, 1963. – 86 p.
67. *Nisbet A. F., and Shaw S.* Summary of a 5-year lysimeter study on the time-dependent transfer of ^{137}Cs , ^{90}Sr , $^{239,240}\text{Pu}$ and ^{241}Am to crops from three contrasting soil types: 1. Transfer to the edible portion // *J. Environ. Radioactivity*. – 1994. – Vol. 23, № 1. – P. 1–17.
68. *Oldfield F., Appleby P. G., Cambray R. S. et al.* ^{210}Pb , ^{137}Cs and ^{239}Pu profiles in ombrotrophic peat // *Oikos*. – 1979. – Vol. 33, № 1. – P. 40–45.
69. *Perrier T., Martin-Garin A., Leyval C., Mustin C.* Towards a more comprehensive modeling of the behaviour of transuranic elements in agricultural soils: experimental procedure for the study of the sorption/desorption parameters and speciation of transuranic actinides in the rhizosphere // *ECORAD-2001*. – Vol. 1. *The Radioecology-Ecotoxicology of Continental and Estuarine Environments*. – Proc. of the Intern. Congress (Aix-en-Provence, 3-7 September, 2001). – Les Ulis cedex, 2002. – P. C1–303 – C1–307.
70. *Petryaev E., Belli M., Sokolik G., Leynova S., Duxina V.* «Hot» particles – the source of radionuclides on the territory of Belarus // *The radiological consequences of the Chernobyl accident: Proc. of the first Intern. Conference (Minsk, 18-22 March, 1996)*. – Luxembourg, 1996. – P. 543–546.
71. *Petryaev E. P., Sokolik G. A., Ivanova T. G., Ovsyannikova S. V. et al.* Forms of occurrence and migration of Chernobyl radionuclides in Belorussian soils // *Proc. of the Intern. Topical Meeting on Nuclear and Hazardous Waste Management. SPECTRUM '94*. – Vol. 1. – La Grande Park: American Nuclear Society, 1994. – P. 182–187.
72. *Pimpl M. and Schmidt W.* Soil-to-plant transfer studies of neptunium, plutonium, americium and curium // *Proc. of IV Symposium International de Radioecologie de Cadarache. CEA-IPSN*. – Cadarache, 1988. – P. D134–D141.
73. *Popplewell D. S., Ham G.J., Johnson T. E. et al.* The uptake of $^{238,239,240}\text{Pu}$, ^{241}Am , ^{90}Sr and ^{137}Cs into potatoes // *Sci. Total Environ.* – 1984. – Vol. 38. – P. 173–181.

74. Price K. R. A review of transuranic elements in soils, plants and animals // J. Environ. Quality. – 1973. – Vol. 2, № 1. – P. 62–66.
75. Radioecology after Chernobyl. Biogeochemical Pathways of Artificial Radionuclides / Appleby P. G., Devell L., Mishra Yu. K. et al. / Eds. F. Warner and R. M. Harrison. – Chichester-New York-Brisbane-Toronto-Singapore: John Wiley & Sons, 1993. – 482 p.
76. Romney E. M., Mork H. M., Larson K. H. The persistence of plutonium in soils, plants and small mammals // Health Phys. – 1970. – Vol. 19. – P. 487–491.
77. Romney E. M., Wallace A., Schulz R. K. et al. Plant uptake of ^{237}Np , $^{239,240}\text{Pu}$, ^{241}Am and ^{244}Cm from soils representing major food production areas of the United States // Soil Science. – 1981. – Vol. 132, № 1. – P. 40–59.
78. Rosner G., Winkler R. Long-term variation (1986-1998) of post-Chernobyl ^{90}Sr , ^{137}Cs , ^{238}Pu and $^{239,240}\text{Pu}$ concentrations in air, depositions to ground, resuspension factors and resuspension rates in South Germany // Sci. Total. Environ. – 2001. – Vol. 273. – P. 11–25.
79. Roussel-Debat S. and Beaugelin-Seiller K. Distribution coefficient K_d of transuranics in soils: experimental determination and consequences for dose assessment // ECORAD-2001. – Vol. 1. The Radioecology-Ecotoxicology of Continental and Estuarine Environments. – Proc. of the Intern. Congress (Aix-en-Provence, 3-7 September, 2001). – Les Ulis cedex, 2002. – P. C1–297 – C1–302.
80. Schreckhise R. G., Cline J. F. Comparative uptake and distribution of plutonium, americium, curium and neptunium in four plant species // Health Phys. – 1980. – Vol. 38. – P. 817–824.
81. Schell W. R., Linkov I., Novak M. J. V. Measurements and models for trace element input and time distribution recorded in forest soil and bog ecosystems // Environmental, Health and Policy Aspects / Eds. I. Linkov and R. Wilson. – Dordrecht-Boston-London: Kluwer Academic Publishers, 1998. – P. 99–114.
82. Shaw G., Wang X. Caesium and plutonium migration in forest soils of the Chernobyl 30-km zone // Proc. Of the Intern. Symposium on Radioecology 1996 “Ten years terrestrial radioecological research following the Chernobyl accident” (Vienna, 22-24 April, 1996) / Eds. M. Gerzabek, G. Desmet, B. J. Howard et al. – Vienna, 1996. – P. 27–34.
83. Sokolik G., Leinova S. and Ivanova T. Plutonium and americium behaviour in soil-vegetation cover of natural and semi-natural ecosystems // ECORAD-2001. – Vol. 1. The Radioecology-Ecotoxicology of Continental and Estuarine Environments. – Proc. of the Intern. Congress (Aix-en-Provence, 3-7 September, 2001). – Les Ulis cedex, 2002. – P. C1-421 – C1-426.
84. Sokolik G., Ovsianikova S. and Kimlenko I. Soil organic matter and migration properties of $^{239,240}\text{Pu}$ and ^{241}Am // ECORAD-2001. – Vol. 1. The Radioecology-Ecotoxicology of Continental and Estuarine Environments. –

- Proc. of the Intern. Congress (Aix-en-Provence, 3-7 September, 2001). – Les Ulis cedex, 2002. – P. C1-283 – C1-288.
85. UNSCEAR Report to the General Assembly of United Nations with Annexes. – New York:UN, 1982. – P. 228, p. 238.
86. *Vyas B. N., Mistry K. B.* Influence of clay mineral type and organic matter content on the uptake of ^{239}Pu and ^{241}Am by plants // Plant and soil. – 1981. – Vol. 59. – P. 75–82.
87. Working Material. Десятилетие после Чернобыля: воздействие на окружающую среду и дальнейшие перспективы. – Vienna: IAEA, 1996. – 166 с.
-